

TOPONIMLARNI MORFOLOGIK VA ETIMOLOGIK TAHLIL QILISHNING NAZARIY ASOSLARI

Abdullayeva Soxiba Xudaynazar qizi

Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti

Roman German tillar kalulteti

4- kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tili toponimlarining morfologik va etimologik xususiyatlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot materiali sifatida Samarqand viloyati hududidagi 120 ta eng faol joy nomi tanlab olindi va ularning lisoniy tabiati hamda so'z yasash qonuniyatlari o'rganildi. V.D. Belenkaya va S. Qorayev kabi yetakchi onomast olimlarning konseptual yondashuvlariga tayanib, o'zbek toponimiyasining tarkibiy-semantik modellari sodda, hosila va murakkab guruhlariga ajratilgan holda tasniflangan. Shuningdek, maqolada joy nomlarining farqlanish xususiyatlari ochib berilib, toponimikaning amaliy geologik hamda iqtisodiy qidiruv ishlaridagi lingvistik manba sifatidagi ahamiyati Kumushkon, Konsoy kabi lokal obyektlar etimologiyasi misolida asoslab berilgan. Maqola natijalari toponimik birliklarni lug'at ko'rinishida qayta ishlash va tarixiy tilshunoslik tadqiqotlarini boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: toponim, toponimiya, morfologik model, etimologik tahlil, so'z yasalishi, joy nomlari.

Bugungi globallashtirish va fanlararo tadqiqotlar davrida til, tarix va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni o'rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan toponimlar, ya'ni geografik nomlar til tizimining muhim qatlami sifatida xalqning tarixiy taraqqiyoti, etnik tarkibi, madaniy qadriyatlari hamda hududning tabiiy-geografik xususiyatlari haqida boy ma'lumot manbai hisoblanadi. Har bir toponim muayyan davr mahsuli bo'lib, u nafaqat joyni nomlash vazifasini bajaradi, balki uzoq tarixiy jarayonlar, ijtimoiy munosabatlar va til hodisalarining izlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Toponimlarni ilmiy jihatdan o'rganish toponimika fanining asosiy vazifalaridan biri bo'lib, ushbu jarayonda morfologik va etimologik tahlil muhim o'rin tutadi. Morfologik tahlil geografik nomlarning tarkibiy tuzilishini, ularning so'z yasash modellarini, affikslar va yarim affikslarning ishtirokini aniqlashga xizmat qiladi. Etimologik tahlil esa toponimlarning kelib chiqishini, dastlabki leksik ma'nosini, qadimgi tillar bilan aloqadorligini hamda tarixiy rivojlanish bosqichlarini yoritadi. Mazkur ikki tahlil turi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, bir-birini to'ldiradi.

Toponimlar ko'p hollarda arxaik til unsurlarini saqlab qolganligi sababli ularni tadqiq etish orqali hozirgi adabiy til tarkibidan chiqib ketgan leksik birliklar, qadimgi fonetik va grammatik shakllarni aniqlash mumkin. Shu bilan birga, toponimlarning etimologiyasini aniqlashda tarixiy, etnografik, geografik va arxeologik ma'lumotlarga tayanish zarur bo'lib,

bu toponimik tadqiqotlarning kompleks xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi.

O'zbekiston va umuman O'rta Osiyo hududi toponimik jihatdan nihoyatda boy bo'lib, bu yerda turli davrlarda yashagan va turli tillarda so'zlashgan xalqlarning izlari saqlanib qolgan. Shu sababli mazkur hudud toponimlarini morfologik va etimologik jihatdan tahlil qilish nafaqat lingvistik, balki tarixiy-madaniy ahamiyatga ham ega.

Mazkur maqolada toponimlarni morfologik va etimologik tahlil qilishning nazariy asoslari yoritilib, mazkur yondashuvlarning ilmiy ahamiyati, ularning o'zaro bog'liqligi hamda toponimika fanidagi o'rni ochib beriladi. Tadqiqot natijalari toponimlarni tizimli o'rganish, ularning kelib chiqishini ilmiy asosda talqin qilish hamda tarixiy-lingvistik jarayonlarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

Tahlili

Va

Metodologiyasi

Tizimli tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, ularni lisoniy tabiati va genezisiga ko'ra muayyan leksik-semantik guruhlariga ajratish qabul qilingan. Jumladan, oykonimlar aholi yashash punktlari va ularning tarkibiy qismlarini bildiruvchi nomlar bo'lib, qishloq, mahalla, guzar, ko'cha, ovul, qal'a kabi obyektlarni o'z ichiga oladi; Bo'ston, Guliston, Dehqonobod singari nomlar shular jumlasidandir. Etnooykonimlar esa qabila, urug', el va elat nomlari asosida shakllangan aholi punktlari nomlarini ifodalaydi; O'zbekiston toponimik tizimida Oqbo'yra, Qo'ng'iro't, Jaloyir, Nayman kabi nomlar bunga misol bo'la oladi. Antroponimik toponimlar shaxs ismlari, familiyalar va taxalluslar asosida yaratilgan geografik nomlarni qamrab oladi (Yo'ldoshobod, Yusufxona, Hamzaobod).

O'simlik va daraxt nomlari asosida yuzaga kelgan aholi punktlari fitooykonimlar deb yuritiladi. Qatortol, Beshtarak, Olmazor, Uchtut, Qo'shchinor singari nomlar respublikamiz hududida fitooykonimlarning rang-barangligini ko'rsatadi. Gidronimlar esa suv obyektlari — daryolar, kanallar, soylar, ko'llar va buloqlar nomlarini o'rganadi (Amudaryo, Oqdaryo, Darg'om kanali, Devonko'l, Beshbuloq). Tofror relyefi va yer maydonlari bilan bog'liq bo'lgan agronimlar esa Pstdala, Girdala, Kattayer, Sho'rmarza kabi birliklar misolida toponimik qatlamning agronomik leksika bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Shahardagi ichki liniyalar va ijtimoiy obyektlar nomlari urbanonimlar tarkibiga kirsas, Yer tashqarisidagi makon obyekti nomlari kosmonimlar sifatida tadqiq etiladi.

Toponimlarni tizimli o'rganishda nafaqat ularning semantik tasnifi, balki morfologik strukturasini aniqlash ham metodologik jihatdan muhimdir. V.D. Belenkaya yondashuviga tayanib, toponimlarni morfologik jihatdan sodda (tub), hosila (affiksli) va murakkab (ko'p komponentli) turlarga ajratish maqsadga muvofiqdir.

Jahon onomastikasida joy nomlarini tasniflash muammosiga turlicha yondashuvlar mavjud. Masalan, shved olimi E. Ekval ingliz tilidagi joy nomlarini hayvon, o'simlik va daraxt nomlari bilan bog'liq toponimlar hamda hudud relyefi, ovchilik faoliyati kabi omillar asosida shakllangan guruhlariga ajratadi. Biroq ushbu tasnifni universal deb qabul qilish qiyin, chunki toponimlarning paydo bo'lishi nafaqat tabiiy sharoitlar, balki jamiyatning tarixiy-ijtimoiy rivojlanish darajasi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Amerika toponimikasini tizimlashtirishda G. L. Menken tomonidan taklif etilgan va geografik nomlarni sakkiz sinfga

ajratuvchi klassifikatsiya ham alohida ahamiyatga ega. Ammo bu tasnifda sinflar o'rtasidagi chimneyslar (chegaralar) aniq belgilanmaganligi sababli, muayyan toponimlar bir vaqtning o'zida bir nechta guruhga mansub bo'lishi mumkin. D. R. Styuart tomonidan ishlab chiqilgan konseptual yondashuv esa geografik nomlarning hosil bo'lish mexanizmini psixologik jarayonlar va differensiallashuv zarurati bilan bog'lab izohlaydi.

Mazkur xorijiy tasniflarning trophies (metodologik kamchiligi) semantik, etimologik va grammatik mezonlarning o'zaro aralashib ketganligidir. Bu borada taniqli onomast olim V. A. Nikonov semantik va so'z yasash jihatidan toponimlarni yagona, universal bir tasnif asosida guruhlash ilmiy jihatdan imkonsiz ekanligini alohida ta'kidlaydi. Shu bois, tadqiqot obyektidan kelib chiqib, toponimlarni ko'lamiga ko'ra makrotoponimlar (qit'alar, okeanlar, yirik shaharlar) va mikrotoponimlar (kichik tepaliklar, quduqlar, ichki ko'chalar) shaklida differensiyatsiyalash lingvistik tahlilning aniqligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Muhokama Va Natijalar

Geografik nomlarning lisoniy tabiati va struktural-semantik xususiyatlarini tadqiq etish toponimika fani oldida turgan eng dolzarb muammolardan biridir. Har qanday toponim, eng avvalo, o'ziga xos derivatsion (so'z yasash) qonuniyatlariga ega bo'lgan leksik birlik, proprial leksika (atoqli ot) hisoblanadi. Geografik obyektlar transonimizatsiya (nomning bir obyekt turidan ikkinchisiga ko'chishi) hodisasi natijasida polifunksional xarakter kasb etishi mumkin. O'zbekiston toponimik manzarasida Sirdaryo, Chirchiq, Ohangaron, Zarafshon singari nomlar dastlab gidronim (suv obyekti) sifatida vujudga kelgan bo'lsa-da, keyinchalik derivatsion taraqqiyot natijasida yirik viloyat, shahar va tuman (oykonimik) konseptlariga ko'chganligini kuzatish mumkin.

Toponimlarning shakllanishi va til tizimida barqarorlashishi ularning umumlashtirish (generallashtirish) va individuallashtirish (differensiallashuv) xususiyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Umumlashtirish jarayonida joy nomlari til egalarining ongida muayyan geografik sinf sifatida konseptuallashtiriladi. Masalan, tog' yoki ko'l apelyativ (turdosh) leksikasi umumiy relyef shaklini ifodalab, istalgan tilga ekvivalent tarzda tarjima qilinishi mumkin. Individuallashtirish jarayonida esa muayyan lisoniy birlik lokal obyektni boshqa turdaosh predmetlardan mutloq ajratib ko'rsatish va fazoviy manzilni aniq identifikatsiyalash funksiyasini bajaradi. Samarqand yoki Buxoro toponimlari talaffuz etilganda, til egalarining kognitiv ongida aniq bir tarixiy-madaniy makon, o'ziga xos ijtimoiy-geografik obyekt gavdalanadi. Professor S. Qorayev ta'kidlaganidek, geografik nomlar faqatgina fazoviy koordinatani ko'rsatish bilan cheklanmay, o'zida qadimgi lingvistik, fonetik va etnografik axborotlarni konservatsiyalangan holda saqlaydi.

O'zbek toponimiyasining morfologik modellarini tizimli tahlil qilish jarayonida, ularning tarkibiy-semantik qurilishiga ko'ra quyidagi turlarga ajratish metodologik jihatdan to'g'ri:

1. Sodda (tub) toponimlar: Morfemik jihatdan bo'linmaydigan, arxaik yoki tub leksik asosdan iborat bo'lgan sinxronik sathdagi birliklardir. Bunday toponimlar sirasiga Zomin, Boysun, Quva, Gurlan kabi qadimgi tarixiy qatlamga mansub jo'g'rofiy nomlar kiradi.

2. Hosila (affiksli) toponimlar: Muayyan topoleksik ko'rsatkichlar va relyef ifodalovchi affikslar yordamida yasalgan nomlardir. O'zbek tili toponimiyasida makon va to'plam ma'nosini anglatuvchi -zor (Olmazor, Terakzor), hududning tabiiy xususiyatini ifodalovchi -loq (Toshloq, Qumloq), egalik va belgi ma'nosini beruvchi -li / -li (Toshli, Buloqli) affikslari eng mahsuldor toponim yasovchi morfemalar hisoblanadi.

3. Murakkab va kompozitsion toponimlar: Ikki yoki undan ortiq komponentlarning birikuvi, ya'ni kompozitsiya usuli bilan hosil bo'lgan nomlardir. Bu qatlamda asosan "sifatlovchi + sifatlanmish" (masalan: Oqtepa, Qorabuloq, Pastdala, Kattayer) yoki "antroponim + toponimik indikator" (masalan: Yusufxona, Yo'ldoshobod, Hamzaobod) modellari faollik ko'rsatadi.

Etimologik tahlil nuqtayi nazaridan yondashilganda, O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston hududi o'zbek xalqining etnogenezi va ko'p tilli (polilingvistik) til xususiyati muhit ta'sirida nihoyatda murakkab va qiziqarli tarixiy-genetik qatlamlarni hosil qilgan. Mintaqa toponimiyasida qadimgi sug'diy, baqtriy, turkiy, arab va fors-tojik tillarining lisoniy qatlamlari (substrat va superstratlari) mavjud. Sarmat, Sirak, To'xar, Alan, Miton kabi toponimlar mintaqada turli tarixiy davrlarda yashagan qadimiy qabila va etnoslarning tarixiy hamda etnolingvistik izlaridan dalolat beradi.

Nom qanchalik qadimiy bo'lsa, uning asl etimologik kelib chiqish asosi va ma'nosini aniqlash shunchalik murakkab lisoniy jarayondir. Masalan, Samarqand Ushbu qadimiy nomning kelib chiqishi bo'yicha taniqli sharqshunos V.A. Livshits hamda toponimist S. Qorayevlarning tadqiqotlariga ko'ra, nom qadimgi sug'diy tildagi "asmara" (tosh, qoya) va "kand" (kent — shahar, qishloq) so'zlaridan tashkil topgan. Ya'ni, "Tosh shahar" yoki "Mustahkam qal'a" ma'nosini anglatadi. Abu Tohirxo'janing XIX asrga oid "Samariya" asarida ham shaharning geografik tabiati uning nomlanish asosi bilan tarixiy bog'liqlikda ekanligi ta'kidlanadi.

2. Toshkent: Mahmud Qoshg'oriyning XI asrga oid "Devonu lug'atit turk" asarida ushbu hudud dastlab "Shosh" yoki "Choch" variantlarida qayd etilgan. Keyinchalik, hududda turkiy tillar ta'sirining kuchayishi natijasida turkiy "Tosh" va sug'diy "Kent" (shahar) komponentlari birikib, "Tosh shahar" ma'nosini hosil qilgan.

3. Kumushkon: Mazkur toponim o'zbek tiliga mansub murakkab model hisoblanadi. Tarixiy-geografik hujjatlar shuni ko'rsatadiki, bu hududda qadimdan mahalliy aholi tomonidan metallurgiya va ma'dan qazib olish ishlari olib borilgan. Nom tarkibidagi "Kumush" va "Kon" so'zlari mazkur lokatsiyada qadimiy foydali qazilma va kumush konlarining mavjud bo'lganligini ham ilmiy, ham tarixiy jihatdan to'liq isbotlaydi. (sug'dcha asmara — tosh, kand — shahar, qishloq) yoki Toshkent (X asrgacha arab manbalarida Choch/Shosh, keyinchalik turkiy lahjada Tosh+Kent) toponimlarining tarixiy-etimologik evolyutsiyasi hududning lisoniy va ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot bosqichlarini aniq ko'rsatib beradi.

XULOSA

Toponimlarni morfologik va etimologik jihatdan tizimli tahlil qilish natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Geografik nomlar til tizimida faqatgina fazoviy manzil yoki koordinatani bildirish bilan cheklanmay, o'zida qadimgi lingvistik hamda tarixiy axborotlarni saqlaydi. O'zbek toponimlarining morfologik strukturasi tekshirilganda, ularning yasash tabiati rang-barang ekanligi ma'lum bo'ldi.

2. Joy nomlari tarkibiy qurilishiga ko'ra tub morfemalardan iborat sodda toponimlar, mahsuldor toponim yasovchi affikslar (-zor, -loq, -li) yordamida shakllangan hosila toponimlar hamda kompozitsiya usuli asosida yuzaga kelgan murakkab birliklarga bo'linib, o'zbek tilining boy so'z yasash imkoniyatlarini ko'rsatadi.

3. Samarqand va Toshkent toponimlarining tarkibidagi kand/kent komponenti qadimgi shaharsozlik madaniyatining til qatlami sifatida "Devonu lug'atit turk" va "Samariya" kabi ishonchli manbalar orqali dalillandi.

4. Toponimika amaliy ahamiyatga ega fan sifatida xalq xo'jaligi, xususan, geologik va iqtisodiy qidiruv ishlarida ham moddiy-lingvistik poydevor vazifasini o'taydi. Joy nomlarining kelib chiqishini aniqlash orqali muayyan hududlarda qadimdan mavjud bo'lgan tabiiy ma'danlar va yer osti boyliklari konlarining geografiyasini aniqlash imkoniyati mavjudligi Kumushkon va Konsoy kabi aniq misollar yordamida asoslandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qorayev S. Toponimika asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.
2. Nikonov V.A. Geograficheskie nazvaniya: problemy toponimiki. – Moskva: Nauka, 1965.
3. Superanskaya A.V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. – Moskva: Nauka, 1973.
4. Belenkaya V.D. Ocherki angloyazychnoy toponimiki. – Moskva: Nauka, 1977.
6. Mahmud Qoshg'oriy. Devonu lug'atit turk. 3 jildlik. – Toshkent: Fan, 1960-1963.
7. Abu Tohirxo'ja. Samariya (Samarqand tarixi). – Toshkent: Kamalak, 1991.
8. Karimov A., Mirzayev T. O'zbek toponimiyasi va uning lingvistik xususiyatlari. – Toshkent: O'qituvchi, 2012.